

Book Review: Benjamin Fortna, *The Circassian; A Life of Eşref Bey, Late Ottoman Insurgent and Special Agent*, Hurst & Oxford University Press, 2016.

(Türkçe çevirisi: *Kuşçubaşı Eşref; Efsane Teşkilat-ı Mahsusa Subayının Hayatı*, Timaş Yayınları, Kasım 2017.)

Caner Yelbaşı¹

Yirmi seneyi aşkın bir süre boyunca Geç Dönem Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi eğitim tarihi üzerine çalışmalar yapan, yaklaşık yirmi sene SOAS - Londra Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görev yapan ve üç yıldır Arizona Üniversitesi Ortadoğu ve Kuzey Afrika Çalışmaları Okulu'nun Direktörü olan Profesör Benjamin Fortna'nın altı seneyi aşan bir çalışmanın ürünü olan kitabının İngilizce baskısı 2016 Kasım ayında Hurst ve Oxford Üniversitesi Yayınları'ndan "*The Circassian; A Life of Eşref Bey, Late Ottoman Insurgent and Special Agent*" başlığıyla çıkmıştı. Timaş Yayınları tarafından Türkçe'ye çevrilen ve "*Kuşçubaşı Eşref; Efsane Teşkilat-ı Mahsusa Subayının Hayatı*" başlığıyla Kasım ayının sonunda yayınlanacak olan kitapta Kuşçubaşı Eşref'in kişisel belgeleri, mektupları, tuttuğu notlar ve bugüne kadar hiçbir çalışmada kullanılmayan Kuşçubaşı Eşref'in eşi Pervin Hanım'ın notları, mektupları, Osmanlı ve Cumhuriyet Tarihi Arşivleri, Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, İngiliz Parlamento ve Dış İşleri arşivleri yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Kitap Kuşçubaşı Eşref'in gençlik yıllarına denk gelen 1900'lü yıllardan başlayarak 1920 yılında Ankara ile yollarının ayrılmasına kadar geçen süreyi kapsayan bir biyografi çalışmasıdır. Kuşçubaşı Eşref bir biyografi olarak yazılmasına rağmen, Eşref'in görev aldığı ve zaman geçirdiği yerleri kapsamı itibariyle son dönem Osmanlı tarihine dair birçok konudan da bahseden, aynı zamanda iyi bir Osmanlı son dönem kitabıdır.

1900'lü yılların hemen başında, Kuşçubaşı'nın gençlik yıllarına denk gelen dönemden itibaren, Kuşçubaşı'nın aktif olarak içerisinde bulunduğu tüm olaylar neredeyse Osmanlı son dönemine iz bırakmış olan olaylardır. Eşref, II. Abdülhamit'e karşı olan muhalefetten, II. Meşrutiyet'in ilanına, Libya'nın İtalyan işgaline karşı savunulmasına, Balkan Harplerine, Batı Trakya'da bağımsız bir hükümet kurulmasına, Birinci Dünya Savaşı'na ve Kurtuluş Savaşı'na kadar geçen, imparatorluğun neredeyse son yirmi senesinde gerçekleşen her önemli olaya bir şekilde dahil olmuştur. Neredeyse bir saplantı haline getirdiği tarihe iz bırakma düşüncesi de kendisinin dâhil olduğu tüm bu olaylarla ilgili bir not, mektup veya yazı hazırlamasını ve muhafaza etmesini sağlamıştır. Ancak halen arşivlerdeki belli fonların kapalı olması ve Eşref'le ilgili olan bilgilerin kısıtlı olmasından ötürü artık efsaneleşmiş ya da efsaneleştirilmiş bir karakter haline gelen, adına on binlerce kişinin takip ettiği Twitter hesapları açılan, popüler milliyetçi/devletçi kültürün sembolik bir enstrümanı haline getirilen, milyonların izlediği (Kurtlar Vadisi vb.) popüler TV dizilerinde kendisinden övgüyle bahsedilen, kendisiyle ilgili hainlik ile kahramanlık arasında gidip gelen portrelerin çizildiği, kimi popüler tarihçilerin bir Yunan, İngiliz işbirlikçisine indirgediği ve yine kimi popüler tarihçilerin İngiltere'nin başına İrlanda Kurtuluş Ordusu'nu "sardığını" söylediği bir istihbarat dehası olarak gösterilen Eşref'in hikâyesini anlatan, ayakları yere basan, titiz ve detaylı şekilde hazırlanmış ilk ve tek akademik kitabı Fortna'nın hazırladığını söylemek mümkündür.

¹ Ar.Gör.Dr. Mardin Artuklu Üniversitesi, Tarih Bölümü. caneryelbasi@artuklu.edu.tr

Kitap dokuz bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Fortna çalışmaya başlama serüveninden başlayarak Eşref konusunu nasıl ilgilenmeye başladığını anlatmakta ve sonrasında Çerkeslerin Kafkasya'daki Rus yayılcılığı sonucunda Kafkasya'yı terke zorlanarak Osmanlı İmparatorluğu topraklarına gelmeleriyle birlikte Eşref'in ve onun gibi bir çok Çerkes'in Osmanlı coğrafyasındaki sorunlara ve çatışmalara nasıl dâhil olduklarından, Çerkeslerin Ruslara karşı giriştikleri savaşlarda kazandıkları tecrübelerin, birbirleriyle kurdukları ilişkinin, Osmanlı ordusu için önemli bir fırsata dönüştüğünden bahsetmektedir. Kısa bir girişin olduğu bu bölümde kitabın içeriği ve bölümleri hakkında bilgi verilmektedir.

İkinci bölümde daha çok Eşref'in gençlik yıllarından bahsedilmekte ve II. Abdülhamit'e karşı muhalifliğinden dolayı Arap yarımadasına sürülmesi, oradaki günleri ve daha sonra affedilerek İzmir'e yerleşmesi anlatılmaktadır. Burada önce iktidara muhalif bir yol izleyen, kimi zaman çetecilik yapan Eşref, daha sonra İttihat ve Terakki'nin II. Meşrutiyetle birlikte imparatorlukta etkin bir konuma gelmesiyle birlikte artık daha çok iktidarın çevriminde bir rol almaya başlamıştır. Aralıklarla neredeyse on sene boyunca iktidara ve onu temsil eden padişah II. Abdülhamit'e muhalif bir tutum içerisinde olan Eşref'in iktidarla kurduğu bu ilişki İttihat ve Terakki'nin ve Enver Paşa'nın imparatorluk siyasetindeki varlığının artmasıyla değişmeye başlamıştır. Bu durumun gerçekleşmesinde İttihat Terakki'nin Eşref gibi bulunduğu konumu veya devleti savunmada yeri geldiğinde şiddete başvurmadan çekinmeyecek kişileri kendi etki alanında tutma yolunu izlemesinin de payı vardır.

Üçüncü bölümde İtalyanların Libya'yı işgali ve İttihat ve Terakki'nin bu işgale karşı önce gönüllülerle ve kendine bağlı olan Osmanlı askerleri ile bölgesel güçleri harekete geçirmesi anlatılmaktadır. Gönüllülerin içerisinde Mısır üzerinden Libya'ya geçen Eşref, burada Arapça bilmesinin de etkisiyle yerel kabileleri İtalyanlara karşı mobilize etmekle görevlendirilmiştir. Yaklaşık beş bin kişiden oluşan kısıtlı sayıdaki dışarıdan gelen Osmanlı askerlerinden ve yerel kuvvetlerden oluşan Osmanlı birlikleri, yaklaşık otuz beş bin kişiden oluşan İtalyan birliklerine karşı sağlam bir direnişte bulunmuş ve işgalin İtalyanların hesapladığı kadar kolay bir şekilde olamayacağını göstermiştir. Ancak aynı dönemde Balkan Savaşı'nın patlak vermesiyle buradaki birlikler Balkanlara sevk edilmiştir. Sayı olarak yetersiz olmasından ötürü gayri nizami harp tekniklerini kullanan Osmanlı birlikleri daha sonraki savaşlarda (II. Balkan Harbi ve Kurtuluş Savaşı) da kullanacakları bir yöntem olan bu teknikleri de uygulamayı bu savaş esnasında öğrenmişlerdir.

Dördüncü bölümde de I. ve II. Balkan Savaşları (1912-1913) anlatılmakta, bu savaşlarda ve savaşların sonrasında ortaya çıkan Batı Trakya Bağımsız Hükümeti'nin kurulmasında Eşref'in oynadığı rolden ayrıntılı bir şekilde bahsedilmektedir. I. Balkan Savaşı'nın sonrasında Edirne'yi kaybederek Midye-Enez çizgisinin doğusuna çekilmek zorunda kalan Osmanlı Birlikleri, Balkan Harbi'nde kendisine karşı savaşan, Yunanistan, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'ın kendi aralarında toprak anlaşmazlıkları nedeniyle çatışmaya başlamasıyla ilk olarak Edirne'yi geri almıştır. Ancak Osmanlı yönetimi Batılı devletlerin özellikle İngiltere ve Rusya'nın baskısı nedeniyle doğrudan Osmanlı ordusunu Batı Trakya'ya sokmak istememiş ve askeri ilerlemeyi Edirne'de sonlandırmak istemiştir. Halbuki Libya'da olduğu gibi orduda etkinliği olan İttihat ve Terakki, merkezi Osmanlı yönetiminin kararına karşı çıkmış, Enver Paşa yönetimindeki birliklerin Batı Trakya'yı da geri alması kararlaştırılmıştır. Süleyman Askeri ve Kuşçubaşı Eşref'in kontrolü altındaki Teşkilatı Mahsusa ve gayri nizami birliklerden oluşan kuvvetler Meriç Nehri'ni geçerek Batı Trakya'ya girmiş, "Batı Trakya Hükümeti Muvakkatesi" (1913) kurulmuş ve Eşref de hükümette "Ulusal ve Çete Kuvvetleri Kumandanı" olmuştur. Bir seneden az bir

süre hayatta kalan bu bağımsız hükümetteki ve Bulgar birliklerine karşı girişilen mücadeledeki rolü, Eşref'in Osmanlı üst yönetimi tarafından yakından tanınmasını sağlamıştır.

Beşinci bölüm Eşref'in hem kişisel hayatındaki hem de imparatorluktaki büyük dönüşümlerden bahsetmektedir. Eşref ilk eşinin ölümü sonrasında ikinci eşi Pervin Hanım'la evlenmiş ve bu sayede Eşref'in kişisel hayatıyla ilgili birçok ayrıntı da Fortna'nın Pervin Hanım'ın mektuplarını ve notlarını kullanmasıyla ilk defa ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu bölüm daha çok Eşref'in Birinci Dünya Savaşı'ndaki faaliyetlerinden bahsetmektedir. Eşref ilk olarak Balkan savaşları sırasında Müslüman nüfusa karşı Balkanlarda yapılan muamelenin de etkisiyle, Balkan Savaşı sonrasında artık bir tehdit olarak görülen Batı Anadolu'da stratejik bölgelerdeki Rum nüfusun bu bölgelerden çıkarılması amacıyla Enver Paşa tarafından görevlendirilmiştir. Bu görevin devamında Eşref, kardeşi Sami ve diğer bir grup fedai zabitan ile birlikte artık çıkması kaçınılmaz olan Dünya Savaşı'na hazırlık için Osmanlı Devleti adına Orta Asya'da kendileri ile ittifak yapabilecek müttefik bulmakla görevlendirilmişlerdir. Ancak yolculuk esnasında (Ağustos 1914) savaşın başlamasıyla birlikte Eşref kafileden ayrılıp Arap yarımadasındaki aşiretlerin Osmanlı tarafına kazanılması için çalışmış, Mısır/Kanal cephesinde kendi kumandası altına verilen Afganistan'dan, Sudan'dan, Anadolu'dan ve Rumeli'den gelen birliklerle Mısır'daki yerli birlikleri gayri nizami yöntemle İngilizlere karşı örgütlemek ve İngiliz bataryalarına saldırmakla görevlendirilmiştir.

Altıncı bölüm Eşref'in Enver Paşa tarafından görevlendirilerek 1916 yılında halen Osmanlı yönetimi altında bulunan Yemen'e hazine yardımı götüreceği olan kafilenin başına geçmesini konu edinmektedir. Osmanlı-Türk tarih yazımında çok da gerçeği yansıtmayan bir şekilde, bölgedeki durumu genelleyerek "Arap İsyanı" olarak nitelendirilen, aslında Mekke şerifi Hüseyin'in Dünya Savaşı esnasında Osmanlı yönetimine karşı bir İngiliz ve Fransız desteği altında kendi yönetimini ilan etmeye çalışması İstanbul'daki Osmanlı yönetimini bölgede halen kendi tarafında olan aileleri ve yönetimleri Şerif Hüseyin'e karşı doğrudan desteklemeye sevk etmiştir. Eşref de bölgeyi iyi bilmesinden dolayı Enver Paşa tarafından bu misyonun başına getirilmiştir. Suriye ve Medine üzerinde yapılan yolculuk Hayber bölgesinde son bulmuş, Eşref ve beraberindekiler burada Şerif Hüseyin'in birlikleri tarafından saldırıya uğramış ve esir alınmıştır. Bu bölümle birlikte Eşref'in aktif olarak Dünya Savaşı'ndaki rolü son bulmuştur.

Yedinci bölüm Eşref'in savaş esiri olarak tutulduğu yılları kapsamaktadır. 1917'de Hayber'de esir alınmasından sonra bir süre Kahire'de tutulan Eşref daha sonra İngilizlere teslim edilmiş ve İngilizlerin bir esir kampı olarak kullandıkları Malta adasına gönderilmiştir. Ocak 1920 yılına kadar burada tutulan Eşref'in bu bölümde esaret günlerinde kamp hayatından, vaktini nasıl geçirdiğinden bahsedilmektedir. Yaklaşık üç sene süren esaretten sonra bir yanlışlık üzerine kamptan serbest bırakılan Eşref Anadolu'ya geçmiştir.

Sekizinci bölümde Eşref'in Anadolu'ya dönmesiyle birlikte Anadolu'daki işgale yönelik İstanbul'da ve Anadolu'da kurulan direniş hareketleriyle kurduğu ilişkiden bahsedilmektedir. Eşref'in Anadolu'ya geldiği tarih itibarıyla buradaki ve İstanbul'daki direnişte belli cemiyetler ve isimler, Karakol cemiyeti ve Mustafa Kemal, İsmet (İnönü) gibi, ön plana çıkmış bulunmaktaydı. Eşref ilk olarak Ankara tarafından İzmit ve havalisinde Kuva-yi Milliye kumandanı olarak görevlendirilmiştir. Burada yerel Çerkes ileri gelenleriyle yaşadığı anlaşmazlıklar Ankara karşıtı bir hareketin güçlenmesine zemin hazırlamış, zengin ailelerden kendi birliği için para alması ve birliğini güçlendirmek için hapisanelerdeki mahkûmları serbest bırakması gibi keyfi uygulamalardan dolayı bölgede başarılı

olamamış, bu bölgelerin Ankara'nın yerine İstanbul'un kontrolünde kalmasını engelleyememiştir. Enver Paşa'yla olan yakınlığından ötürü ve Enver Paşa ile Mustafa Kemal arasında bu dönemde baş gösteren Milli Mücadele'nin liderliği konusundaki rekabetin de etkisiyle Eşref, Mustafa Kemal ve İsmet (İnönü) Bey tarafından çok da güvenilir bulunmamıştır. Daha sonraki altı ay boyunca (Haziran 1920'den itibaren) Batı cephesinde/Uşak bölgesinde yerel bir Kuvayı Milliye Birliği'ne komutanlık yapmıştır. Eşref'in faaliyetleri Ankara tarafından sürekli olarak şüpheyle izlenmiş, kendisinin büyük bir birliğin başına geçmesine izin verilmemiştir. Her ne kadar Ankara ile ilişkilerinin ne sebeple koptuğu tam olarak halen bilinemese de Eşref'in Ankara ile yolları ayrılmış, ilk olarak o dönemde Yunan işgal bölgesinde olan eşi Pervin Hanım'ın Söke'deki çiftliğinde beklemede kalmış, daha sonra Çerkes Ethem'e katılmış ve en son olarak da Batı Anadolu'daki Çerkesleri organize ederek bir ayaklanma çıkartıp Mustafa Kemal'i yönetimden düşürmeyi planlamıştır. Ancak bölge Çerkesleri'nin kendisini desteklememesi ve Ankara Hükümeti'nin sert bir şekilde bölgedeki kontrolü ele alması neticesinde bölgeyi terk ederek Yunan Adaları'na geçmiştir.

Girişte de bahsedildiği gibi Kuşçubaşı Eşref'in efsaneleştirilmesinin nedenlerinden biri de hayatına dair bilinmeyen birçok ayrıntının olmasından kaynaklanmaktadır. Eşref'in hayatındaki boşluklar daha çok efsanelerle ve mitlerle doldurulmaktadır. Ancak Fortna'nın yazdığı kitapla birlikte hayatının belirli bir dönemine dair bu durumun son bulacağı söylenebilir. Ama yine de 1921 sonrası Eşref'in faaliyetleriyle ilgili halen devlet arşivlerdeki gizlilikten ötürü birçok bilinmeyen bulunmaktadır. Her ne kadar Eşref bir kesim için Balkan Harbi'ndeki ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki faaliyetleri nedeniyle "kahraman" olarak kabul edilse de, 1920'de Malta'dan serbest bırakılmasıyla birlikte Anadolu'ya geçmiş, ancak burada da Anadolu'daki direnişin başındaki isimlerle yıldızı barışmamış ve sonunda vatan hainliğiyle itham edildiği bir yere savrulmuştur. "Yüzellilikler" olarak adlandırılan listeye dâhil edilen Eşref vatandaşlıktan çıkarılmış, mallarına el konulmuş ve yurda girişi yasaklanmıştır. 1938'de af çıkmasına rağmen, ancak 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle Türkiye'ye dönüş yapabilmıştır.